

Dialektizmlər ədəbi dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində əsas mənbələrdən biri kimi

Gülzar Ağakışiyeva

Bakı Slavyan Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: gulnar.rehimli.90@mail.ru

Annotasiya. Məqalə ədəbi dilin lüğət tərkibinin daxili imkanlar hesabına zənginləşməsində əsas rol oynayan dialektizmlərə həsr olunmuşdur. Ədəbi dilin lüğət tərkibi iki üsulla zənginləşir: 1) Ədəbi dilin lüğət tərkibinin daxili imkanlar hesabına zənginləşməsi; 2) Ədəbi dilin lüğət tərkibinin alınmalar hesabına zənginləşməsi.

Dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində şair və yazıçıların xidməti böyükdür, çünki müəyyən dialekt və şivələrdən bədii dilə müxtəlif üslubi məqsədlərlə gətirilən dialekt sözlər obrazlar vasitəsilə canlandırılaraq geniş oxucu kütləsinə təqdim olunur. Beləliklə, bədii əsərin dilinə gətirilən dialektizmlər yalnız aid olduğu ərazinin müəyyən qrup insanları üçün deyil, xalq üçün anlaşılqı olur. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan milli ədəbi dilinin formalaşdığı dövrdə və ədəbi dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində dialektlərdə mövcud olan ən vacib və xarakterik elementlər seçilib ədəbi dilə gətirilmişdir. Ədəbi dilə gətirilmiş dialekt sözlərin əksəriyyəti ümumxalq və termin səciyyəli dialektizmlərdir.

Açar sözlər: ədəbi dil, lüğət tərkibi, dialektizm, qarşılıqlı əlaqə, bədii əsər, bədii dil, üslubiyyat

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 03.04.2021; qəbul edilib – 19.04.2021

Dialectisms as one of the main sources in the enrichment of the dictionary composition of literary language

Gulnar Aghakishiyeva

Baku Slavic University. Azerbaijan.

E-mail: gulnar.rehimli.90@mail.ru

Abstract. The article is devoted to dialectisms that play a key role in enriching the vocabulary of the literary language through internal resources. The vocabulary of the literary language is enriched in two ways: 1) the enrichment of the vocabulary of the literary language at the expense of internal resources; 2) Enrichment of the vocabulary of the literary language through acquisitions.

Poets and writers have made a great contribution to the enrichment of the vocabulary of our language, because dialect words brought from certain dialects and dialects to the literary language for various stylistic purposes are animated through images and presented to a wide readership. Thus, the dialectisms expressed in the language of the work of art are understandable not only to a certain group of people in the area to which they belong, but also to the people. As a result, the most important and characteristic elements of the dialects were selected and brought to the literary language during the formation of the national literary language of Azerbaijan and the subsequent stages of development of the literary language. Most of the dialect words in the literary language are national and terminological dialectisms.

Keywords: literary language, dictionary content, dialectism, mutual relation, artistic work, literary language, stylistics

Article history: received – 03.04.2021; accepted – 19.04.2021

Giriş / Introduction

Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində iki əsas aparıcı yol var: 1) Ədəbi dilin lüğət tərkibinin daxili imkanlar hesabına zənginləşməsi; 2) Ədəbi dilin lüğət tərkibinin alınmalar hesabına zənginləşməsi. Ədəbi dilin inkişafında alınmaların rolu nə qədər böyük olsa da, birinci sırada, əlbəttə, dilin daxili imkanları əsasında yaranan söz və ifadələr durur. Ədəbi dilin lüğət tərkibinin daxili imkanlar hesabına zənginləşməsində dialektizmlər mühüm rol oynayır.

Qeyd edək ki, vaxtilə ümumişlək olan sözlər zaman keçdikcə köhnələrək dilin lüğət fondundan çıxmış, lakin lazım gəldikdə ədəbi dilin bədii üslubu hesabına canlandırılır. Çünki bu sözlər, yəni vaxtilə ümumişlək olan sözlər indi tarixi keçmişin təsviri ilə əlaqədar bədii ədəbiyyatda işlədildikdə ədəbi dilin bədiilik imkanlarının artmasına öz müsbət təsirini göstərir. Belə sözlər də ədəbi dilin zənginləşməsinə xidmət edir.

Dialektizmlərin ədəbi dilin zənginləşmə mənbəyi olduğu haqqında dilçilər arasında fikir ayrılığının olduğunu nəzərdən keçirmək dilçilik baxımından faydalı olar.

Ə.Dəmirçizadə “Azərbaycan dilinin üslubiyyəti” adlı dərslində dialektizmlərin ədəbi dilin zənginləşmə mənbələrindən olması haqqında subyektiv fikirlər irəli sürmüşdür. Dilçi alim göstərilən əsərində dialekt və şivələrdə olan sözlər hesabına ədəbi dilin zənginləşməsini göstərməklə yanaşı, digər tərəfdən də belə bir fikri təqdir edir: “Üslubiyyətin vəzifələrindən biri budur ki, ədəbi dil normalarının mühafizəsi üçün dialektizmə qarşı mübarizə aparsın”. Alim hesab edir ki, dialektizm millətin və xalqın vahidliyinə, onun vahid dil normalarına mane olur. “Yəni xalq vahid millət olduqda, dialekt və şivələr məhdudlaşır və məhv olur. Buna görə də ümumxalq üçün aydın, dəqiq dürüst bir ünsiyyət vasitəsi uğrunda vahidlik, ümumilik uğrunda mübarizə etmək kimi məqsədi olan üslubiyyət təbii olaraq şivəçiliyə, dialektizmə qarşı mübarizə aparmalıdır” [10, s.14].

A.İ.Yefimov dialektizmlərin ədəbi dili zənginləşdirən mənbə olduğunu inkar edir, yalnız dialekt sözlərin müəyyən üslubi məqamla əlaqədar işlənilmə biləcəyi fikrini irəli sürür: “Müasir rus ədəbiyyatında dialektizmlər ədəbi dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi mənbəyi rolunu oynamır: onlar ədəbi materiallarda üslubi məqamlara və müvafiq personajların nitqini qurmağa xidmət edir” [21, s.222-223].

S.Cəfərov “Söz yaradıcılığı” adlı dərslində qeyd edir ki, müasir Azərbaycan ədəbi dili üzrə sözlərin leksik yolla əmələgəlmə prosesində və zənginləşməsində mühüm mənbələrdən biri kimi onun dialektlərini hesab etmək olar. Doğrudan da, dialektlər ədəbi dilimizin lüğət tərkibini zənginləşdirən tükənməz bir mənbədir. O, eyni zamanda, vurğulayır ki, ədəbi dil lüğətinin dialektlər hesabına inkişafında və zənginləşməsində, əsas etibarilə, bu və ya digər dialektin əhatə etdiyi məhəldən yetişmiş şair və yazıçılar böyük rol oynamışlar. Müasir ədəbi dilimizdə bu gün ədəbi dilin tərkib hissəsi kimi işlənən çox söz vardır ki, bu sözlər vaxtilə müxtəlif dialektlərin lüğət tərkibi dairəsindən xaricə çıxmadıqları halda, bir çox şair və yazıçılarımız bunları öz əsərlərində işlədərək canlandırmış, ümumxalq koloriti vermiş və ədəbi dil lüğətinə daxil etmişlər” [9, s.9].

Bədii dilin görkəmli tədqiqatçısı akademik T.Hacıyev “Ədəbi dilin bədiiliyi” adlı məqaləsində yazır: “Mən şəxsən dialektdən ədəbi dilə söz gəlməsinin qızğın tərəfdarıyam” [14, s.236]. Dialektizm özündə qədim bir tarix yaşadır.

Ə.Mirəhmədov “Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti” kitabının 1978-ci il nəşrində yazırdı ki, dialektizm – hər hansı dilin müxtəlif növlərindən biridir. Bu mənada bilavasitə və daimi təmasda olan adamların müəyyən dərəcədə məhdud dairəsi tərəfindən işlənən sözlərə dialekt, ədəbi əsərdə istifadə edilən belə sözlərə isə dialektizmlər deyilir [19, s.51].

A.Aslanov dialektizmlərin bədii əsərlərdə rolundan danışarkən yazır: “Ədəbi dilin lüğətcə

zənginləşməsində dialektizmlərin də müəyyən rolu vardır. Dialektlərdə olan bir çox sözlər ədəbi dilə daxil olur, ümumişlək sözlərə çevrilir. İndi ədəbi dilimizdə işlətdiyimiz *ilgim, qaysaq, vağam, vağamlamaq, tərəcə* və s. kimi sözlər vaxtilə yalnız müəyyən dialektə aid olunubdur. Sonralar isə mətbuat və bədii əsərlər vasitəsilə ədəbi dilə daxil olmuşdur” [1, s.61-66].

A.Qurbanov “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” (I cild) adlı dərsliyinin derivatologiya bölməsində ədəbi dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində dialekt və şivələrin rolundan danışarkən qeyd edir: “Şair və yazıçıların əsərlərində işlənən dialekt sözü (dialektizm – G.A.) geniş oxucu kütləsinə malik olub, özünə hüquq qazandıqda ədəbi dilin lüğətinə daxil olur. Bu nöqtəyindən, məsələn: *bürkü, yöndəm, qınamaq, güvənmək, güdmək, qumral, hayan, yargan* və s. kimi yüzlərlə söz ədəbi dilimizə şair və yazıçılar tərəfindən gətirilmişdir” [16, s.435].

Alimlər öz elmi-tədqiqat əsərlərində dialekt və şivə sözlərindən (dialektizmlərdən), əsasən, termin yaradıcılığında istifadə edirlər. Son zamanlarda kənd təsərrüfatı, sənaye, inşaat və s. sahələrlə əlaqədar olan xeyli dialekt və şivə sözləri ədəbi dilimizə daxil olmuş, onun inkişafına xidmət etmişdir” [16, s.435].

Tənqidçi, ədəbiyyatşünas alim M.Cəfərin məqalələrinin birində belə bir fikirlə rastlaşırıq: “Yazıda məhəlli söz, ifadə, tələffüz formalarından qaçmağı tələb edən dilçilərlə yazıçılar arasında növ anlaşılmazlığının səbəbi də yox deyildir. Bəzən dilçilər normativlik tələbini irəli sürəndə bədii dilin spesifik xüsusiyyətlərindən sərflənərək, nəzərə almırlar ki, dialektlərdən, habelə köhnə lüğətlərdən, kitablardan və tərcümə əsərlərindən, arxiv sənədlərindən də söz seçmək, əvəz etmək, müəyyən sözləri yeni mənada işlətmək ədəbi-bədii dili zənginləşdirən mənbələrdən biridir, həmişə də belə olmuşdur. Dünyanın bütün söz ustaları məhz ləhcə və dialektlərdən münasib sözlər alıb işlətməklə ədəbi-bədii dilin zənginləşməsinə kömək etmişlər” [17, s.42].

Tənqidçi ədəbiyyatşünas alim Q.Xəlilov “Azərbaycan romanının inkişaf tarixindən” əsərində dialekt və şivələrin ədəbi-bədii dilin zənginləşməsində mühüm rol oynadığını qeyd edərək yazır ki, ədəbi-bədii dil dialekt və şivələrin

hesabına xeyli genişlənir, zənginləşir və xalq həyatında, təfəkküründə mövcud olan bu sözləri şüurlu surətdə seçib dilin lüğət fonduna gətirən yeganə xeyirxah adamlar yazıçılardır. Bunu da qeyd edək ki, heç kəs ümumxalq dilindəki sözlərin hamısını bilmir və hər kəs qulağı birinci dəfə eşitdiyi və bilmədiyi sözə damğa basıb desə ki, “bu dialektir, ləhcədir, dilimizə yadadır” və s. həmin şəxs öz “alimnüməliyi”, eyni zamanda nadanlığını sübut etmiş olar. Müxtəlif peşə və sənət hadisələri ilə əlaqədar (məsələn, balıqçılıq, bağçılıq, heyvandarlıq və s.) elə söz və istilahlər var ki, bunlardan sənətkarı məhrum etmək, onu həyat faktlarını realist təsvirdən uzaqlaşdırmaq demək olardı [15, s.302].

Qeyd edək ki, müxtəlif sənət və peşə sahələri ilə əlaqədar (məsələn, bağçılıq, heyvandarlıq, balıqçılıq və s.) elə söz və ifadələr var ki, bunları ədəbi dildə ifadə edəcək söz yoxdur, lakin dialektizmlər bu baxımdan çoxvariantlı və zəngindir. Çünki dialekt və şivələrimizdə xalqın məşğuliyyəti, adət-ənənəsi, dünyagörüşü ilə bağlı bir çox söz və istilahlər vardır ki, bu cür dialektizmlər etnoqrafik dialektizmlər adlanır və belə dialekt sözlərinin yazıçı təhkiyəsində işlənməsinə xor baxmaq olmaz. Əksinə yazıçı təhkiyəsində və obrazların nitqində işlənən belə dialektizmlər ədəbi dilimizə daxil olaraq onu zənginləşdirir [15, s.303].

Dialektizmlərin ədəbi-bədii dildə işlənməsinin əleyhinə çıxanlara, bu dili korlayan, zibilləyən sözlər hesab edənlərə qarşı Q.Xəlilov haqlı cavab verərək yazır ki, bədii dildə dialektlərin əleyhinə çıxanlar bir şeyi nəzərə almırlar ki, xalqın lüğət ehtiyatındakı bu tipli sözlər onun bədii təfəkkürünün obrazlı inikası olan dildə istifadə olunmayacağına, bəs harada işlənəcək? Dialekt anlayışı ədəbi dilin tarixi ilə sıx bağlıdır və Azərbaycan ədəbi dili mükəmməl formaya düşəndən bəri bir çox görkəmli sənətkarlarımız müxtəlif münasibət və vəziyyətlərdə dialektdən bacarıqla istifadə etmişlər [15, s.305].

T.Əfəndiyeva ədəbi dilimizə keçib sabitləşmiş dialektizmləri şərti dialektizmlər adlandırmış və *sarışan, mürğü, sısqa, ürəkək, ark, işar-maq, totuq, vüqar, ilqar, qayıq, burma, bərli-bəzəkli, ötüsmək, alaqqaranlıq, şütümək, girdə, gülüş üzli, qımışmaq, duruş* və s. kimi sözlərin vaxtilə dialektizm olduğunu, lakin bütün xalq

tərəfindən qəbul ediləndən bəri ədəbi dilin sərəncamına keçdiyini söyləmişdir [11, s.213-214]. Dilçi-alim dialekt sözlərin ədəbi dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmasının iki şərt əsasında mümkün olduğunu qeyd edir: 1) müəyyən bir ərazidə yaşayan əhalinin məişətinə məxsus olan bir əşya, adət, geyim və s. bütün xalq tərəfindən qəbul edildikdə; 2) dialekt və şivə ünsürü ədəbi dildəki sözün ekspressiv - ifadəli sinonimi olduqda. O, dialekt sözünün ədəbi dildə sabitləşməsi üçün hər iki şərtin vacibliyinin şübhəsiz olduğunu vurğulayır [11, s.205-206].

İ.Bayramov haqlı olaraq qeyd edir ki, T.Əfəndiyevanın *vüqar*, *ilqar* sözlərini ədəbi dilimizi zənginləşdirən dialektizm götürməsi doğru deyil. Çünki *vüqar* ərəb mənşəli söz olub “öz heysiyyətini, mənliliyini yüksək tutmaq; təmkin, ağırlıq, ciddiyyət, başıucalıq” mənasını bildirir [7, s.495]. *İlqar* isə ərəb dilində işlənən “ilqar” sözündən əmələ gəlmiş “sözvermə, əhd, vəd, vəfa” mənasını bildirir [5, s.532] və səs fərqləşməsi fonetik hadisəsi nəticəsində “iqrar”, “ilqar” formasında ədəbi dilimizdə sabitləşmişdir. Dialektlərdə isə “hörmət” mənasında işlənir [5, s.532].

İ.Bayramovun ədəbi dilin lüğət tərkibinin dialektizmlər hesabına zənginləşməsi ilə bağlı onun “Azərbaycan dilinin dialekt leksikası” adlı dərsliyində belə fikirlə rastlaşırıq: “Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşməsinin bir qolunu təşkil edən bütün dialekt və şivələr eyni əhəmiyyətə malikdir. Yəni bu prosesdə bir-iki dialekt yox, dilin bütün dialekt və şivələri iştirak edir, ədəbi dilə söz və ifadələr verir. Belə ki, əgər atçılıqla bağlı ədəbi dil üçün gərəkli olan söz və ifadələr əsasən Qazax-Qarabağ dialektlərindən gəlsə, neft və dənizçiliklə bağlı söz və terminlər Bakı dialektində, bağçılıqla bağlı söz və terminlər Quba dialektindən gəlir. Belə söz və terminlər üç yolla ədəbi dilimizə gələrək vətəndaşlıq hüququ qazanır:

1. Bədii üslub vasitəsilə;
2. Elmi üslub vasitəsilə;
3. Publisistik üslub vasitəsilə” [8, s.32].

E.Əzizov qeyd edir ki, dialektlər dilin daxili imkanları hesabına ədəbi dili zənginləşdirən mənbələrdən biri olduğuna görə, dialektlərdən ədəbi dilə söz gətirilməsinə ədəbi dillə dialektlərin qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsi kimi baxılma-

lıdır. Azərbaycan milli ədəbi dilinin formalaşdığı dövrdə və ədəbi dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində dialektlərdə mövcud olan ən vacib və xarakterik elementlər seçilib ədəbi dilə gətirilmişdir. Milli ədəbi dilin formalaşmasından sonra ədəbi dilə gətirilmiş dialekt sözlərin əksəriyyəti termin səciyyəlidir. Belə sözlərin xalq şivələrindən alınaraq dildə işlədilməsi prosesi gələcəkdə də davam edəcəkdir. Dialekt leksikası belə sözlərlə zəngindir; məs, *güzəm* “payızda qırılan yun”, yapağı “yazda qırılan yun”, *çiyə* “çiy südün üzü” və s. [13, s.7].

Aydındır ki, dialektizmlərin ədəbi dilə keçməsinə bədii ədəbiyyat keçid rolunu oynayır. Bu haqda danışan N.Məmmədova qeyd edir ki, ədəbi dilin zənginləşməsində, inkişaf etməsində dialekt sözlər mühüm rol oynayan mənbələrdən biridir. Dialekt leksikası elə bir daimi bazadır ki, ondan birinci növbədə ədəbi dilin bədii üslubu bəhrələnir. Eyni zamanda, dialekt sözlərdən müxtəlif elm sahələri üçün termin yaradıcılığında da istifadə olunur, sahə leksikası üçün ən münasib mənbələrdən biri olur. Əlbəttə, ən çox bədii üslub dialekt sözlərin ədəbi dilə keçməsi üçün mühüm bir körpü rolunu oynayır. Lakin belə düşünmək çox böyük səhvə yol vermək demək olardı ki, bədii dil mühitində fəaliyyət göstərən dialektizmlərin hamısı ədəbi dilə keçir. Dialektizmlərin ancaq müəyyən bir qismi ədəbi dildə işlənmək hüququ qazanır. Bu mənzərə yazıçı dilinin fərdi neologizmlərinin ədəbi dilə münasibətindəki kimidir. Belə hal dialekt sözlərin ümumxalq koloriti qazanmağının, gizli üslubi imkanlarının üzə çıxarılmasının qanunauyğun nəticəsi kimi meydana çıxır [18, s.216-217].

Ədəbi dilin dialektizmlər hesabına zənginləşməsində şair və yazıçıların rolu böyükdür. Şair və yazıçılar ayrı-ayrı bölgələrdən dialekt və şivə sözləri bədii əsərlərin dilinə gətirməklə ədəbi dili də zənginləşdirirlər.

Həqiqətən də, üstüörtülü xəzinə halında qalmış canlı xalq danışığı dili nümunələrindən olan dialekt sözlərini ədəbi-bədii dilimizə gətirərək gizli xəzinəni aşkara çıxaran və ümumxalq dilimizin tükənməz milli xəzinəsi səviyyəsinə qaldıran şair və yazıçılarımızın ədəbi-bədii dilimizin inkişafında müstəsna xidmətləri olduqlarını söyləsək, yanılmazıq.

Ədəbi dilin dialektizmlər, canlı xalq dili ifadələri hesabına zənginləşməsinin əleyhinə çıxan dilçi və ədəbiyyatşünaslardan fərqli olaraq, ədəbi-bədii dilimizin zənginləşməsində böyük rolu olan görkəmli Xalq yazıçısı S.Rəhimov özü bu haqda yazır: “Sözün hardan gəldiyini axtarmaqdan artıq, həmin sözün Azərbaycan sözləri içərisində necə yararlı olduğunu; artıq qaynayıb-qovuşduğunu görmək, qiymətləndirmək faydalı olardı. Ancaq mən dilin canlı xalq dili ehtiyatı hesabına zənginləşməsinə tamamilə tərəfdaram. Ona görə, mən ədəbiyyatda işlənməyən, yaxud az-az işlənən sözləri bədii əsərlərimə gətirməkdən çəkinmirəm... Mən bilirəm ki, bu sözlərin bir çoxu bədii ədəbiyyat dilinə daxil olmayacaqdır, ancaq müəyyən qismi mütləq qalacaqdır. Mən bu prosesə tərəfdaram, qoy belə bir inkişaf davam etsin, dil özü, axar su kimi xıltı təmizləyəcək, zibillənməyə yol verməyəcək, axa-axa durulacaq, hey durulacaqdır!... Hər xalqın öz dilinin belə xüsusiyyəti vardır...”

...Yaradıcılığının mənbəyi xəlqi olduğu üçün, yaradıcılıqla doğub gələn dil özü də canlı xalq dilindən qoparıla bilməz, özünün zənginləşməsi, inkişafı üçün arası kəsilmədən axan həyat çeşməsindən qaça bilməz. Sərf-nəhv ehkamının özü də donuq halda bir nöqtədə dayanıb dura bilməz” [20, s.126-127, 128-129].

Güzəm, yapağı, çalası, çiyə, öləzimək, sayrışmaq, tərəcə, qaysaq, vağanımaq, faraş, qınamaq, ilğim, toxmacar, yağır, sırsıra, çor, şırran, vər, vərənə, qora, bulama, təngov, tərəx, çəpərə, qaysava, silos, qovut, aroy, dəmyə, mövüz, hənəqırna, umac, qurut, qarabatdaq, dabaq, inax/innaf/inağ, dolama, nehrə, dəyə, nənni, cəhrə, ciyə, cecim, deyikli, damğalama, şiləşiləplov, sərnice, qırım, dağdağan, sini, binə, artırma, eşik, çəçələmək, şələ, fişqırmaq, şütümək, axur, təşniş, qanıq, mahlic, yarğan, ovuç, vələk, qəhmər, səgirtmək, qırpım, cığır, keçid, kövrək, hayan, ayrıc, küsü, ürkək, qantarğa, ləpir, sısqa, yanıq, səllimi, zıx, vam, çöçün və s. kimi sözlər vaxtilə dialekt leksikasına aid olmuş, lakin indi müasir ədəbi dilimizdə işlənərək dilimizi zənginləşdirməyə xidmət etmişdir.

Qeyd edək ki, ədəbi dildə işlənən belə dialektizmlər daha çox termin səciyyəli və etnoqrafik dialektizmlərdir. Ədəbi dilimizi zənginləş-

diren bu cür dialektizmlərin bəziləri ilə yaxından tanış olaq:

Çalası. Bu söz Ağcabədi, Ağdam, Borçalı, Qarakilsə, Çəmbərək, Daşkəsən, Füzuli, Gədəbəy, Goranboy, Xanlar, Kəlbəcər, Qax, Qazax, Tovuz, Zaqatala şivələrində “qatıq mayası” mənasında işlənir [3, s. 89]. B.Əhmədov müəllifi olduğu “Azərbaycan dilinin qısa etimoloji lüğəti” kitabında qeyd edir ki, *çalası* “südü qatığa çevrilməsi üçün ona vurulan qatıq” anlamında işlənir. “Çalmaq” sözünün bir mənası “vurmaq” deməkdir (südə qatıq vurmaq). *Çalası* sözü fəlin lazım formasıdır, sonra isimləşib [12, s.300].

Öləzimək. Bu söz haqqında T.Əfəndiyeva qeyd edir ki, yazıçının təhkiyə dilində işlənmiş dialektizmlərdən bəhs edərkən, Ə.Vəliyevin “Turaclıya gedən yol” romanında “Bir böyük külfət gözünü qazana zilləmişdi. Həyətin bir tərəfində qalanmış ocaq gah yanır, gah *öləziyirdi*” təsvirində *öləzimək* feli dialektizmin heç bir bədii vasitə daşmadığını və buna görə də onun *sönmək* sözü ilə əvəz edilməsinin daha münasib olduğunu göstərir [11, s.224].

Qeyd edək ki, bu sözlər (*sönmək* və *öləzimək*) bir-birinə yaxın mənalar bildirsələr də, aralarında incə mənə fərqi var. Əgər *sönmək* feli yanan bir şeyin tamamilə söndüyünü bildirirsə, *öləzimək* feli isə “alovu sönməyə, közərməyə başlamaq; işarmaq, közərmək” mənasında işlənir [6, s.548]. Bu söz Qarakilsə, Tovuz, Salyan şivələrində isə “sönmək”, “zəifləmək” mənalarında işlənir [2, s.387].

Çor. Bu söz Cəbrayıl, Şərur dialektlərində “üzüm tənəklərinə, meyvə ağaclarına düşən xəstəlik” mənasında işlənir [2, s.105]. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində isə bu söz əsasən, “pambıqda, bəzən də başqa bitkilərdə xəstəlik”, “söyüş, qarğış” mənalarında izah olunur [4, s.495].

Qurut. “Yumru-yumru edilib, qurudulmuş şor, süzmə” [6, s.585], Qazax, Şahbuz, Ordubad dialektlərində “qurudulmuş dəyirmişəkili süzmə” mənasında işlənir [2, s.128].

Dağdağan. (Meğri, Zəngibasar) – “gözə, nəzərə gəlməmək üçün uşağın və ya heyvanın boynundan asılan bəzəkli kiçik dağdağan ağacı” [2, s.111]. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində bu söz müxtəlif mənalarda izah edilir:

1) Bərk oduncağı olan, meşələrdə bitən bir ağac və ya kol; 2) dağdağan ağacının noxud iriliyində olan şirin meyvəsi; 3) köhnə məişətdə: dağdağan ağacından qayrılaraq, guya pis gözdən qorumaq üçün uşağın papağına bənd edilən, yaxud bəzi ev heyvanlarından asılan şey [4, s.512]. B.Əhmədova görə, qaqaüz dilindəki *daalık (dağlıq)* sözü rusçaya “*лесистая местность*” kimi tərcümə edilib. *Dağ* anlamını əks etdirən söz Litva dilində “ağac”, “meşə”, alban dilində isə “daş” mənasını əks etdirir. Deməli, *dağ* kəlməsinin bir mənası *meşə, ağac* deməkdir. *Dağdağan* kəlməsində iki dağ sözü var: birinci *dağ* (qora), ikinci isə *ağac* anlamını verir. “Dağdağan” (dağda doğan, bitən) *dağ ağacı* deməkdir. Türkmənlərdə belə bir deyim mövcuddur: “dağdan dağda bitir”. Ruslar bu ağaca “*каменное дерево*” deyirlər, səbəbi isə odur ki, 1) dağdağan ən çox daşlı yerdə bitir, 2) daş kimi bərk olur (balta zorla kəsir) [12, s.108].

Ağnamaq/ağnamax. Bu söz Qazax dialekti və Zəngibasar şivəsində “uçub tökülmək” mənasında işlənir [2, s.15]. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində bu söz bir neçə mənada izah

olunur: 1) Dalı üstə uzanıb ayaqlarını yuxarı qaldıraraq, o üz-bu üzə çevrilmək (bəzi heyvanlar haqqında). 2) Uçmaq, yıxılmaq, dağılmaq, tökülmək [4, s.70]. B.Əhmədov bu sözün etimologiyası ilə bağlı yazır: “Ağnamaq, divar uçub töküləndə deyirik: divar ağnayıb tökülür. Qədimdə *ağmaq* feli olub və rus dilinə *свалиться, склоняться* kimi tərcümə olunub. Sonra *ağmaq* feli *ağnamaq* şəklində sabitləşib. Sözün qədim kökü ağ kəlməsidir, yuxarı anlamı ilə bağlıdır. Torpağın ağnaması “yuxarıdan aşağı tökülməsi” kimi başa düşülə bilər.

Ağnamaq sözünün başqa bir mənası heyvanla bağlıdır: o, ayaqlarını yuxarı qaldırır, belini yerə qoyur və sağa-sola hərəkət edir. *Ağmaq* felinin “əyilmək, o yan, bu yana meyil etmək” mənası da var. Heyvanın ağnaması, adamın axsaması (əslı ağsamaq olub) ağ sözünün əyilmək mənası ilə bağlıdır, -sa şəkilçisi meyil bildirən fellər düzəldir (susamaq – suya meyil etmək və s.). *Ağna* və *axsa* sözlərində də şəkilçi əyilməyə meyli ifadə etmək vəzifəsini yerinə yetirir [12, s.11].

Nəticə / Conclusion

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, ədəbi dilin maddi əsası və qida mənbəyi olan, ədəbi-bədii dilimizin zənginləşməsində mənbə rolunu oynayan, dilimizin tarixi etnoqrafiyası sayılan, canlı, duzlu, məzəli, doğma sözlər hesab edilən, zəngin dil elementlərini özündə əks etdirən dialektizmlərin bədii dildə işlədilməsi dilimizi korlamır, yararsız hala gətirmir, əksinə,

bu söz qrupları yerli-yerində, lazım gəldikdə müəyyən üslubi məqsədlərlə bədii dildə işlənirsə, obrazların dilini, danışığını, hərəkətini, məişətini, yaşayış tərzini, haralı olduğunu ifadə etməyə xidmət edirsə, o zaman bu cür sözlərin ədəbi-bədii dildə işlənməsinin ancaq əhəmiyyətindən və vacibliyindən danışmaq olar.

Ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyəti: oçerklər. Bakı: Elm, 1970.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. I cild. Ankara, 1999.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cilddə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cilddə, II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cilddə, III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
7. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cilddə, IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
8. Bayramov İ.M. Azərbaycan dilinin dialekt leksikası. Bakı: Elm və təhsil, 2011.
9. Cəfərov S.Ə. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: ADU, 1960.
10. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962.
11. Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyəti. Bakı: Elm və təhsil, 2012.

12. Əhmədov B.A. Azərbaycan dilinin qısa etimoloji lüğəti. Bakı: Mütərcim, 1999.
13. Əzizov E.İ. Dialektizm anlayışı və bəzi dialektizmlər haqqında. Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2005, № 2.
14. Hacıyev T.İ. Şeirimiz, nəsrimiz, ədəbi dilimiz. Bakı: Yazıçı, 1990.
15. Xəlilov Q.Q. Azərbaycan romanının inkişaf tarixindən. Bakı: Elm, 1973.
16. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild. Bakı: Nurlan, 2003.
17. M.Cəfər. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: Çinar-Çap, 2003.
18. Məmmədova N.H. Rəsul Rza və sərbəst şerin dili məsələsi. Bakı: Elm, 2004.
19. Mirəhmədov Ə.M. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı: Maarif, 1978.
20. Rəhimov S.H. Yazıçı və həyat. Bakı: Azərnəşr, 1961.
21. Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. М., 1957.

Диалектизмы – один из основных источников пополнения словарного запаса литературного языка

Гюльнар Агакишиева

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: gulnar.rehimli.90@mail.ru

Резюме. Статья посвящена диалектизмам, играющим ключевую роль в обогащении словарного запаса литературного языка за счет внутренних ресурсов. Лексика литературного языка обогащается двумя способами: 1) обогащение словарного запаса литературного языка за счет внутренних ресурсов; 2) пополнение словарного запаса литературного языка за счет приобретений.

Поэты и писатели внесли большой вклад в обогащение словарного запаса нашего языка, потому что диалектные слова, перенесенные из определенных диалектов в литературный язык для различных стилистических целей, оживляются посредством изображений и представляются широкому кругу читателей. Таким образом, диалектизмы, выраженные на языке произведения искусства, понятны не только определенной группе людей в той местности, к которой они принадлежат, но и для всех. В результате были отобраны и доведены до литературного языка наиболее важные и характерные элементы диалектов в период становления национального литературного языка Азербайджана и на последующих этапах развития литературного языка. Большинство диалектных слов литературного языка являются национально-терминологическими диалектизмами.

Ключевые слова: литературный язык, словарный состав, диалектизм, взаимосвязь, художественное произведение, художественный язык, стиль